

İslamî İlimlerde Toplumsal Gerçeklik, Hakikat ve Söylem Problemleri*

Mehmet EVKURAN**

Öz

İslamî ilimler, İslam bilimleri kavramı modern üniversite çatısı altında faaliyet gösteren İlahiyat fakültelerinin akademik yapılanmasını tanımlamasının yanında, ilgili akademik birimlerin eğitim-öğretim programında da yer almaktadır. İslamî ilimleri oluşturan disiplinlerin (kelam, tefsir, hadis, fıkıh/İslam hukuku vs.) geleneksel literatürde tanımlandıkları kavramların aynalarıyla anılmaları zaman zaman tartışmalara konu olmuştur. Klasik adlandırmaların korunmasına karşı çıkanlar, yeni bir disiplin gözüyle bu bilgi türüne bakılmasını savunmaktadırlar. Diğer yandan bu ilimlerde izlenen geleneksel yöntemlerin ve hedeflerin aynıyla korunup korunmayacağı da üzerinde durulan önemli konulardan birisidir.

Bu makalede İslamî ilimlerin köken, meşruiyet ve yöntemle ilgili kadim sorunlara dikkat çekilecek ve modern zamanlarda bu ilimlerin karşı karşıya kaldıkları problemler ele alınacaktır. Dünyada yaşanan paradigma değişimlerinin Müslüman dünyada yol açtığı toplumsal ve zihinsel dönüşümler tartışılacak ve bu sürecin İslamî ilimler üzerindeki etkileri incelenecektir.

Anahtar kavramlar: İslamî İlimler, Toplumsal Gerçeklik, Söylem, Yöntem, Üniversite.

Social Reality, Truth and Discourse in Islamic Sciences

Abstract

The concept of Islamic sciences or Islamic sciences has a place in the academic structuring of Theology faculties workin under the umbrella of modern universities. Besides, it is also included in the education and training programs of the relevant academic units. It has been a matter of controversy from time to time that the disciplines that make up the Islamic sciences (kelam, tafsir, hadith, fiqh / Islamic law, etc.) are associated with the concepts they are defined in the traditional literature. Some oppose classical nomenclatures and advocate looking at this type of knowledge as a new discipline. On the other hand,

* Araştırma Makalesi. **Makale Gönderim Tarihi:** 03.05.2021. **Makale Kabul Tarihi:** 02.08.2021.

DOI: <https://10.52886/ilak.931920>

** Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı

Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Divinity, Department of Theology, mehmetevkuran@hotmail.com

ORCID: 0000-0001-8616-111X

whether the traditional methods and objectives followed in these sciences will be preserved with the same is one of the important issues. In this article, the ancient problems of the origin, legitimacy and method of Islamic sciences will be highlighted and the problems faced by these sciences in modern times will be discussed. The social and mental transformations in the Muslim world caused by the paradigm changes in the world will be discussed and the effects of this process on Islamic sciences will be examined.

Keywords: Islamic Sciences, Social Reality, Discourse, Method, University.

Özet

Toplumsal gerçeklik ile insan düşüncesi ya da daha özelden realite ile bilim arasındaki ilişkiler modern dönemlerde üzerinde durulan en önemli bilim felsefesi konuları arasındadır. Ortaçağda kilise öğretisinin ve kurumunun kutsal sayılması ve sorgulanamamasına benzer bir durum, ya da kökleşmiş bir alışkanlık sonucu, bilim de bir dönem mutlak doğrular alanı olarak görüldü. Ancak bilimin kendi içindeki çeşitlilik ve farklılaşmalar, bilimsel bilginin de hataya düşebileceğini gösterdi. Bilim eleştirisi, yöntem eleştirisi, paradigma eleştirisi türünden yeni çalışma alanları ortaya çıktı. Eleştirilerin odak noktasında duran şey, toplumsal gerçekliğin bilimsel bilgiye yansımalarıydı. Bu gerçeklik bilim insanının etkiye açık hasebiyle bireysel ya da cemaatsel kimliği üzerinden bilime etki eder. Bilim insanlarının bireysel kişilikleri ya da kurumsal kimliklerinden kaynaklanan bilim dışı unsurlar söz konusudur. Bu karmaşık problem, bilim sosyolojisinin ele aldığı kritik konulardan birisi olmuştur.

İslamî ilimler, İslam'ın bir din olarak ortaya çıktığı doğuş dönemine kadar geri gider. Öncelikle kurucu metin Kur'an ve peygamberi anlama ve açıklama ya da onların otoritelerine dayanma ihtiyacı bu ilimlere yön vermiştir. Her söylem ve bilgi türü gibi İslamî ilimler de kendisi için bir teorik dayanağın yanında tarihsel bir köken arayışı içinde olmuştur. Bu durum, inşa amaçlı geriye dönük okumaların nedenlerini açıklar. Günümüzde İslamî ilimler olarak adlandırdığımız içerik, üniversite çatısı altında faaliyet gösteren İlahiyat fakültelerini tanımlayan anahtar kavramdır. Tarihte bu ilimler arasındaki ilişkiler hiç kuşkusuz daha farklıydı.

Her biri dinin hakikatini temsil iddiasındaki paradigmlar olarak çalışan bu yapılar arasındaki ilişkiler, çoğunlukla ötekileştirme üzerine kuruluydu. Sözelimi hadis ve kelam bugün iki farklı disiplin, bilim dalı ve uzmanlık alanıdır. Bu alanlarda çalışan akademisyenler arasındaki ilişkiler de, bilimsel ölçü ve olgunluğun gerektirdiği bir düzeye doğru evrilmiştir. Ancak geçmişte bu iki alan, dinî hakikat üzerinde hak iddia eden ve hatta tekel oluşturan iki ayrı ve karşıt dinî anlayış olarak çatışma ve gerilim üretmiştir. İslamî ilimlerin oluşumunda etkili olan tarihsel olgu ve olaylar geçmişte kaldı. Ancak onların bu ilimler üzerindeki etkileri hala devam etmektedir. Kendi alanının bir bilgi ve araştırma zemini olduğunu kavramakta zorlanan akademisyen, geçmişteki yer alan ve metinlerde de kayıtlı olan polemiklere doğrudan dâhil olma eğilimi içindedir. Aradan geçen zaman,

dönüşen mekân farklılaşan hayat ona önemsiz ayrıntılar olarak görünür. Bu tarz bir akademisyenlik geçmişin umutsuz ve çözümsüz bir tekrarı olmasının yanında, bilimsel düşüncüyü terörize eden ötekileştirmelere hizmet etmekten öte bir anlam taşımayacaktır.

Geçmişteki metinlerden günümüze aktarılan önemli problemleri ve tartışma konuları şunlardır;

- Köken tartışmaları
- Yöntem tartışmaları
- Dinî hakikat tartışmaları
- Meşruiyet tartışmaları.

Günümüzde İslam bilimleri olarak tanımladığımız geçmişte ise dinsel paradigma olarak var olan yapılardan her biri kendi kökenini naslara ya da peygamberin sünnetine dayandırma çabası içine girmiş ve en azından kendini ve bağlılarını tatmin eden bir açıklama geliştirmiştir. Ancak akademik açıdan bu duruma, çözümlenmesi gereken bir problem olarak yaklaşılmalıdır. İslam geleneğinde ve entelektüel dünyada yaşanan temel ayrışmalardan birisi Ehl-i hadis ve Ehl-i Rey karşıtlığıdır. Sonradan Selefi düşünce olarak sistemleşen Ehl-i Hadis hareketinin söyleminde dini hakikate akıl yürütme ve tartışmalarla değil nakle tam teslimiyetle ulaşılır. Hakikat bize açık ve net olarak sunulduğu için nazar ve akıl yürütmeyi içeren bir çabaya gerek yoktur. Nassların açık ve zâhir anlamlarına tutunmak yeterlidir. Üstelik akıl yürütmeye başvurmak, sonu belirsiz ve şüphelerle dolu bir süreçtir. Doğru olana ulaşılsa bile nassa güvensizlik yapıldığından güvenilir bir tutumdur. Bu açıdan bakıldığında kelim, felsefe, tasavvuf ve hatta diğer ilimler meşru olmayan bir çıkış noktasına dayanmaktadırlar.

Ehl-i Rey paradigması ise dinin anlamına nasslar üzerinde düşünerek ulaşabileceğini savunur. Nassların zahiri de aklın ve düşünmenin hidayete ulaştırıcı özelliklerine vurgu yapmaktadır. İnsan başta akıl olmak üzere sahip olduğu yeteneklerini kullanarak hakikat yolculuğunu sürdürebilir. Ehl-i Rey anlayışının diğer önemli bir özelliği nassların kesinliğinden şüphe etmeksizin nassların anlaşılmasındaki ve uygulanmasındaki yorum farklılıklarını meşru görmesidir. Bu tutum başlı başına düşünmeyi, bilgi üretmeyi, araştırmayı mümkün ve meşru kılmaktadır.

Modern zamanlara gelindiğinde ise İslam dünyasındaki toplumsal gerçeklik radikal olarak farklı bir içeriğe büründü. Artık hayatı yöneten ve yönlendiren güç, bambaşka bir gücün eline geçmişti. Modern Batı'nın kadim Hristiyan dünya olmadığı açıktı. Batı kendi içinde büyük ve köklü bir paradigma dönüşümü geçirmiş ve tüm dinler ve inançlar için tanımlanması neredeyse imkânsız bir anlayışı bilim, toplum, siyaset ve kültür alanlarına uyarlamayı başarmıştı. Gündelik hayat ta büyük bir hızla bu süreçte yeniden yapılanmıştı. İslam dünyası ise ağır bir temkinli bir modernleşme süreci izlemekte ve bu esnada sürekli olarak geçmiş ile yüzleşme sorunları yaşamaktaydı. Geçmişten gelen inanç ve kültür sorunları

Müslüman entelektüel dünyada sarsıcı bir etki yaptı. Koruyucu ve kollayıcı kurumların ortadan kalması ile birlikte İslamî ilimler için varlık-yokluk arasında gidip gelen boşluklarla dolu bir dönem başladı. Modernizmin Müslüman toplumlarındaki etkisi her alanı etkilediği gibi İslamî ilimlere de yansıdı. Modern Batı paradigmasının gücü arkasına alan saldırıları karşısında farklı refleksler ve söylemler üretildi. Katı reddiyeci, kabullenici, orta yolcu tarzında tutumlar İslamî ilimlerin hemen her alanında kendini gösterdi.

Modernite ile tam olarak yüzleşme gerçekleşmeden postmodern dönemin başladığı ilan edildi. Artık mutlak hakikatin olmadığı, hakikatin farklı ifadeleri arasında bir karşılaştırma ve hiyerarşiye gidilemeyeceği, her şeyin dil ve söylem yapıları içinde inşa edildiği ve tasfiyeye uğradığı sanal bir dünya ile karşı karşıyayız. Böylesi bir dünyada klasik yöntemler ve içerikler üzerinde ısrar etmenin getireceği sonuçları biliyoruz: Yalnızlık, yabancılaşma, arkaikleşme ve fanatizm.

Bu makelede İslami ilimlerin klasik dönem sorunlarına dikkat çekilmekte ve modern-postmodern dönemlerde karşı karşıya kaldığımız sorunlar üzerinde durulmaktadır.

Summary

Relationships between social reality and human thought, or more specifically between reality and science, are among the most important philosophy of science topics in modern times. In the Middle Ages, as a result of a situation similar to the fact that church teachings and institutions were regarded as sacred and could not be questioned, or as a result of a deep-rooted habit, science was seen as the field of absolute truth for a period. However, the diversity and differentiation within science has shown that scientific knowledge can also be mistaken. New fields of study such as science criticism, method criticism, paradigm criticism emerged. The focus of criticism was the reflection of social reality on scientific knowledge. Reality affects on the science through the individual or communal identity of the scientist that is open to influence. There are unscientific elements that stem from the individual personalities or institutional identities of scientists. This complex problem has been one of the critical issues addressed by the sociology of science.

Islamic sciences go back to the birth period when Islam emerged as a religion. First of all, the need to understand and explain the founding text of the Quran and the prophet or to rely on their authority has guided these sciences. Like every kind of discourse and knowledge, Islamic sciences have sought a historical origin as well as a theoretical basis for itself. This explains the reasons for retrospective readings for construction purposes. Today, what we call Islamic sciences is the key concept that defines the theology faculties operating under the umbrella of universities.

Relations between these sciences in history were undoubtedly different. The relationships between these paradigms, each claiming to represent the truth of religion, were mostly based on otherization. For example, hadith and kalam are two different disciplines, branches of science and expertise today. Relationships between academics working in these fields have also evolved to a level required by scientific measurement and maturity. However, in the past, these two spheres have produced conflict and tension as two separate and opposing religious conceptions that claim and even establish a monopoly on religious truth. Historical facts and events that influenced on the formation of Islamic sciences are in the past. However, their effects on these sciences still continue. Academician who has difficulty in grasping that their field is a knowledge and research ground, tend to be directly involved in the polemics that took place in the past and are also recorded in the texts. The elapsed time, the transforming space and the differentiating life are details for him. In addition to being a hopeless and unsolvable repetition of the past, this kind of scholarship will not only serve to othering that terrorizes scientific thought.

The important problems and discussion topics transferred from the past texts to the present are as follows:

- Origin discussions
- Method discussions
- Religious truth debates
- Legitimacy discussions

Each of the structures that we define as Islamic sciences has attempted to base their origin on the Quran or the Sunnah of the prophet and at least developed an explanation that satisfies itself and its followers. this situation should be approached as a problem that needs to be solved academically. One of the main differences in the Islamic tradition and the intellectual world is the opposition to Ahl al-Hadith and Ahl ar-Rey. According to the discourse of the Ahl al-Hadith movement, which was later systematized as Salafi thought, religious truth is reached by complete surrender, not by reasoning and discussions. There is no need for evil eye and reasoning, as the truth is presented to us clearly and clearly. It is enough to hold on to the clear and apparent meanings of the nass. Moreover, reasoning is a process of uncertain end and full of doubts. Even if the truth is reached, this is an unreliable attitude because of mistrust to wahy. From this point of view, theology, philosophy, Sufism and even other sciences are based on an illegitimate point of departure. The Ahl ar-Rey paradigm argues that the meaning of religion can be reached by thinking on the passages. The apparent of nass also emphasizes the features of reason and thinking that make them reach the truth. Man can continue his journey to truth by using his abilities, especially the mind. Another important feature of the Ahl ar-Rey understanding is that it regards the interpretation differences in the understanding and application of the verses without doubting their certainty. This attitude makes it possible and legitimate to think, produce knowledge, and research on its own.

In modern times, social reality in the Islamic world has taken on a radically different content. Now, the power that rules and directs life has passed into the hands of a completely

different power. It was clear that the modern West was not the ancient Christian world. The West has undergone a major and profound paradigm shift within itself. An understanding that is almost impossible to define for all religions and beliefs has been adapted to the fields of science, society, politics and culture. Everyday life was rapidly restructured during this process. The Islamic world, on the other hand, was following a cautious modernization and in the meantime constantly had problems confronting its past. Religious and cultural problems from the past have had a shocking effect in the Muslim intellectual world. With the disappearance of the protective and guardian institutions, a period full of gaps between existence and non-existence started for Islamic sciences. The influence of modernism in Muslim societies was reflected in Islamic sciences as well as in every field. Different reflexes and discourses were produced in the face of the attacks of the modern Western paradigm. Strict rejectionist, accepting, moderate attitudes manifested themselves in almost every field of Islamic sciences.

It was declared that the postmodern era began without a full confrontation with modernity. We are faced with a virtual world where there is no absolute truth, where there is no comparison and hierarchy between different expressions of truth, everything is constructed and liquidated by language and discourse. We know the consequences of insisting on classical methods and contents in such a world: Loneliness, alienation, archaicism and fanaticism.

In this article, the classical period problems of Islamic sciences are analyzed and the problems we face in modern-postmodern periods are discussed.

Giriş: Sorunu Çerçevelemek

Bilim neye ya da hangi şeye tanıklık eder? O, hakikatin mi yoksa toplumsal gerçekliğin mi tanığıdır? Ya da ona atfedilen tüm saygınlıklara rağmen bilim insanının kişisel benliğinde açığa çıkmaya direnen bastırılmış özlem ve gizemlere ya da kanıtlanmayı bekleyen ideallere mi gönderme yapar? Bilim hakikatin açıklamasını mı yapar yoksa tarihsel zorunlulukların dayattığı kimlikleri mi inşa ve/ya da ifşa eder? Bilimler, toplumsal gerçeklikten bağımsız çalışan özerk yapılar mıdır? İktidar ilişkilerinin ya da kültürel paradigmanın birer üst düzey yansıması mıdır? Şöyle ki; bilimin bir toplumsal kurum olduğu varsayıldığında, toplumun gelişim aşamaları, krizleri ve ihtiyaçları karşısında kendini ne kadar ya da nereye kadar muaf tutabilir? Bu noktada soyut ve saygın bir kavram olan bilimi ya da ilmi, tarihsel ve fânî bir figür olan âlimin/bilim adamının somut ve tikel varlığı üzerinden ele almak gerekir. Tarihin her hangi bir anında bilimi temsil eden bilim insanının, bilim dışı eğilimleri ve özelemlerinin bilimsel çalışmalara nasıl yansıdığı, akademik tartışmaların gerçekten de birer “bilimsel etkinlik” olup olmadığı problemleri gündeme gelmektedir. Bir ideoloji ya da kendini gerçekleştirme alanı olarak bilimin hakikat, kimlik ve arzular karşısındaki kırılabilirliği göz ardı edilerek bilginin izi sürülebilir mi?

Bilim bir kurumsallaşmaya, bilgi de bir ekolojiye bağlı olarak doğup gelişir. İslam geleneğinde ortaya çıkan İslamî ilimlerin yolculuğunu ve geldiği son durumu

araştırmak için yukarıda sıralanan sorunların Müslüman pratiği bağlamında ele alınması gerekir. İlk tartışmalar bilginin mahiyetine dairdir. Bilgiyi özellikle din ile ilgili bilgiyi radikal, total ve keskin biçimde nassa, metne ve selefin tecrübesine indirgeyen selefi okuma tarzı; rey, akıl yürütme, nazar (araştırma) ve bunların doğal bir parçası olan tartışmayı bir çırpıda boşa çıkarmakta ve geçersizleştirmektedir. Dinde saflık arayışı olarak kendi meşruiyetini ve cazibesini inşâ eden bu özcü anlayış, dinî entelektüelizmi ve onun bileşenlerini oluşturan diğer kültürel unsurları dinsel adına reddetmektedir. Dinî ilimlerin kökenlerine dair radikal reddiyeci görüş de bu çevrelerden gelmektedir. Aklın yolunu izlemeyi ve dinî konularda aklın delaletlerini dikkate almayı, ilahî hükümleri terk ederek hevâ ve hevese uymak olarak değerlendiren bu anlayış, gerçekte adı konulmamış bir akıl yürütmenin tahakkümüne boyun eğdiğinin farkında değildir. İslamî ilimler arasında özellikle yöntem olarak akıl yürütmeyi temel alan ilimler, bu açıdan bakıldığında meşru olmayan bir kökende ve zeminde var olmuşlardır. Aklın hüküm geliştirme ve yorum yapma yetkisini dinî bilgi alanında yok sayan ya da olabildiğince kısıtlayan ve nassların zahirî anlamlarına ve rivâyetlere dayanan bu bilgi anlayışı aktarımlara (eser, nakil) dayalı bir ilim tarzını öne çıkarmaktadır. Kriz dönemlerinde öze dönüş, değerleri koruma ve güvende olma ihtiyacı eğilimleri güçlenmekte ve dinî entelektüelizm yaşanan sorunların sorumlusu görülmektedir. İçeride kapanma ve köklere dönme süreci, gündelik hayatta zihinleri etkilemesinin yanında, düşünce alanında da yaratıcı ve çoğulcu içeriğe sahip ilimlerin gözden düşmesine yol açmaktadır.

Başından bu yana kelimeler başta olmak üzere detaylarda farklı gerekçelere dayansa da felsefe ve tasavvufa da karşı çıkan özcü anlayışın İslamî ilimlerin algılanmasındaki etkileri canlılığını korumaktadır. Bu nedenle modern zamanlarda bu sayılan alanlar, pozitivist ideolojik söylemlere karşısında bilimsel ve kurumsal saygınlıklarını savunmak, içeride ise yükselen hakikat tekelsizliği özcü dinî söylemin suçlamaları karşısında dinî meşruiyetlerini kanıtlamak zorunda kalmışlardır. İslam dünyasında dönem dönem ilimlerin sınıflandırılmasına yönelik girişimler ortaya çıkmıştır. Bilgiyi kategorize etme (tasnifü'l-ulûm) çabaları, hakikat tartışmalarından bağımsız olmamıştır. İslam geleneğinde hakikat ideası ve politikasına sahip üç bilme tarzı olan kelimeler, felsefe ve tasavvuf arasındaki ilişkiler oldukça ender olarak entelektüel tartışma düzeyinde seyretmiş, çoğunlukla siyasal ve toplumsal güçlerin dahil olduğu/edildiği çatışma, sindirme, dışlama şeklinde gerçekleşmiştir. İktidarların ülke içinde izledikleri bilim politikaları, bu üç hakikat paradigmasının ve söyleminin arasındaki ilişkilere doğrudan yansımış, entelektüel süreklilik ve bilimsel kurumsallaşma ertelenmiştir. Bu nedenle İslam geleneğinde ve günümüzde bilim politikaları kaçınılmaz biçimde hakikat politikası anlamına gelmektedir.

Entelektüel tartışma, doğası gereği 'sona erdirilemez'dir. Varlık, bilgi, değer, anlam, insan, Tanrı, hayat vs. üzerine edindiğimiz yeni bakış açıları ve verilerle sürekli yenilenen ve yeni konularla çeşitlenen düşünsel alandaki arayışların bir

noktada nihayete ve kemâle ermesi sadece çocuksu bir temenniden ibarettir. Tartışma bilimin doğasına içkindir ve düşünmekle eşdeğerdir. Tartışmanın sona ermesi düşünmenin ve araştırmanın sona ermesi anlamına gelir.

Vahye dayalı dinlerin insanın anlam arayışına tatmin edici ve kesin bir cevap sunduğu gerekçesiyle İslamî ilimlerin tartışmacı/cedelci yapılarının gereksiz ve hatta tehlikeli olduğuna dair selefi iddia, bireylerin öznel dünyaları ile bireyler/özneler arası ilişkilerin nesnel dünyasını karıştırmaktadır. Vahye dayansa da bir bilme türünün hakikate dair söylemlerini sona erdirmesi düşünülemez. Hakikat olduğu yerde kımıldamaksızın ve değişmeksizin duruyor olsa bile, ona tanıklık etmeye çalışan öznelerin değişken dünyası, hakikat söylemlerinin canlı tutulması gerektiğinin en açık kanıtıdır. Bu nedenle diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi dinamik, değişken ve çoğulcu yapılar olduğu unutulmaksızın İslamî ilimlere ve içerdiklerine bakılması gerekir.

Tarihin son çeyreğinde ortaya çıkan gelişmeler ya da sorunlar, teknik bilginin ve onun arkasındaki bilim anlayışının sınırlarını aşarak, insanın geleceği dahil temel konularda köklü sıçramaların yaşandığı kırılmalara tanıklık etmektedir. Yapay zekâ, nöroloji, insan beyni üzerine yapılan çalışmalar, dikkatleri insan doğasına çevirdi. Hakikat kavramını söylem oyunlarına indirgeyen yaklaşımların yanında, doğal insanın soyunun tükenmek üzere olduğu dijital bir dünyanın başladığı uyarıları çoğalmaya başladı. Küresel dünyada bunlar yaşanırken İslam dünyası kadim ile post-truth durumlar arasında kimliğini tanımaya ve korumaya çalışmaktadır. İslamî ilimler, yitirilen hakikatin ve değerlerin kazanılması için yardımcı olabilir mi? Özellikle savunmacı, temellendirmeci ve inşâcı bir disiplin olan kelâm ilmi, bu kritik görevi yerine getirmeye en yakın adaydır. Bir entelektüel çaba olarak kelâmın, kendisinden beklenen bu görevi, sadece kendi geçmişine ve geleneğe tanıklık eden bir söylem içinde kalarak görebilmesi mümkün görünmüyor. Aksine tarihçilik ve tekrar ekseninde ısrar eden bir kelâmcılık, sürekli güncellenen ve boyutlanan hakikat tartışmalarının dışında kalmak ve bağlularını gerçek tarihin dışında tutmak gibi bir risk oluşturmaktadır. Bu nedenle güncel hakikat tartışmalarına daha donanımlı bir şekilde dahil olmak üzere kelâmın kendini güncellemesi hem geçmişe hem günümüz tartışmalarına analitik ve eleştirel yaklaşması gerekmektedir.

1. İslamî İlimlerde Köken ve Toplumsal Gerçeklik

İslamî ilimlerin doğuşu ve gelişmesi hakkında Batı ve Doğu üniversitelerinde çok sayıda çalışma yapıldı. Sömürgeci ve teolojik güdülerin belirgin olduğu ilk oryantalist kuşağın ortaya attığı tez, Müslümanların bilim, felsefe, sanat ve kültür üretebilecek bir altyapıdan uzak olduğu, sözü edilen İslam medeniyetinin ise Eski Yunan, Mısır, Hint ve Orta Doğu'nun kadim kültürlerinin tercümesinden ve aktarımından ibaret olduğu düşüncesine dayanır. Avrupa-merkezci ideolojik dünya görüşünün tarih, sanat, felsefe, dil, edebiyat, arkeoloji, antropoloji vs.

alanlarda bir 'bilim paradigması' olarak ağırlığını hissettirdiği modern bilim, kendi sınırları dışındaki tüm uygarlıkları akıl-dışı barbar bir nesne olarak sınıflandırdı. Bu yaklaşım Batı'nın sömürgeci ve yağmacı politikalarına da uyum göstermekteydi. Mavi gözlü, sarı saçlı beyaz adamın kişisel-tarihsel aydınlanmasını merkeze alan bilim anlayışının özünde yatan ideoloji, Batıya ve Doğuya değişmeyen ontolojik özlere atfediyordu. Doğu ve Batı sadece belirli birer coğrafyayı, kültürü ve sanatı değil daha derinlerde iki uzlaşmaz paradigmayı simgeliyordu. Buna göre Doğu duygunun, mitlerin, imanın, coşkunun, diktatörlüklerin; Batı ise aklın, bilimin, demokrasinin, özgürlüğün, insan haklarının simgesi ve öz-mekânı olarak sunuldu. Çoğu bilimsel ve sanatsal çalışmaya da bu anlayış yön verdi.

Avrupa-merkezci modern bilim paradigmasının diğer bir yapısal özelliği de pozitivist bir karakter taşımasıdır. Uzun süren Aydınlanma sürecinde Ortaçağ boyunca ağırlığını hissettiren teolojik ilke ve yaklaşımlar aşındı, saygınlığını, geçerliğini ve otoritesini hızlı biçimde kaybetti. Bilime yön veren artık Kilise değildi. Çağlar boyunca bilimleri ve sanatları, teolojiye hizmet eden alt ve bağımlı alanlar olarak gören teolojik anlayış zayıfladı ve modern bilim dalları bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Bilimsel düşünce artık teolojiye, dinsel hakikate ve bunların temsilcisi olan Kilise'ye değil, kendi önceliklerine göre çalışan seküler (bu kavram başlangıçta din adamı olmayanları anlatırken zamanla dinden bağımsız anlamıyla rasyonel dünyevî bireyleri ve düşünceleri tanımlar olmuştur.) alanlara dönüştüler.

Modern bilimin din karşıtlığının tarihsel köklerinde Kilise'den rövanş alma arzusunun yattığı söylenebilir. Ancak bu tek etken değildir. Zira deistik anlayışa sahip pek çok bilim adamı, aynı zamanda Kilise papazı ya da Tanrı inancı güçlü kişilerdi. Onların temel varsayımı, din adamlarının ve Kilise'nin iddia ettiği gibi doğayı Kutsal kitaptaki varsayımları doğrulamak üzere değil de bağımsız bir gözle incelemek gerektiği şeklindeydi. Zira kutsal kitabı gönderen de doğayı ve yasalarını da yaratan Tanrı'dır. Tanrısal irade kutsal kitapların yanında doğadaki varlıklar üzerinde de okunabilirdi.¹ Doğayı incelemenin teolojik meşruiyeti bu şekilde sağlandı. Ancak bilimler geliştikçe dinden bağımsız ve hatta dine karşıt birer içerik ve pozisyona büründüler.

Kendi teolojik kökenlerini unutan ya da göz ardı eden pozitivist bilim söylemi, modern bilimin tüm başarısını dinden, teolojik kavramlardan ve metafizikten uzaklaşmaya borçlu olduğumuzu iddia etti. Buna göre dinsel her hangi bir neden, motivasyon ya da süreç bilimsel düşünceye katkı sağlamış olamazdı. Kilise ile devletin, din ile bilimin keskin biçimde birbirlerinden ayrıldığı Batı'da dinsel düşünce tümüyle içine kapandı ve iman Kilise sınırları içinde yaşanmaya başladı. Hala inançlı bir insan olarak yaşamak isteyenler için ise fideist ya da agnostik bir din anlayışı seçenek olarak belirdi.

¹ Thomas Pain, *Aklın Çağı*, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019), 35 vd.

Doğu İslam dünyasında kurumsal olarak akıl-iman karşıtlığından söz etmek pek gerçekçi değildir. Ancak imanı akıl karşıtlığı olmasa bile akıldan uzak bir alanda inşa etmeye çalışan eğilimler her zaman var olmuştur. İslam geleneğinde ilk örnek olarak Ehl-i Hadis hareketi gelmektedir. '*Din, nakilden ibarettir. Dinde akla ve reye yer yoktur.*' şeklinde formüle edilebilecek bir din tanımı ile karakterize olan bu hareket, akıl yürütmenin dinsel alanda işletilmesine radikal biçimde karşıdır.² Din ile ilgili olan her şey açık seçiktir. Selef, Peygamberden dinlemiş, anlamış ve öğrenmiştir. Eksiksiz biçimde sonrakilere aktarmıştır. Dinin hem metin hem de yaşantı olarak korunduğunu savunan Ehl-i Hadis söylemi, sahabenin güvenilirliği üzerinde oluşacak bir şüphenin dinin temelini sarsacağını, oysa böyle bir duruma ilahî kudret ve irade tarafından izin verilmediğini dile getirir. Dinin korunmasına dair ilahî vaad, selefin dini doğru anlaması, anlatması ve aktarması ile tarihsel somut dünyamızda gerçekleşmiştir. Şu halde dini yaşatmak, önceki nesillerden gelen haberleri tespit edip uygulamakla mümkündür. Bu hakikat tasavvurunda ilmin/bilginin anlamı, nakil ve rivayette karşılık bulur. İlim öğrenmek akıl yürütmek, re'yi kullanmak ya da nazarda bulunmak ile değil seleften nakilde bulunmak yoluyla elde edilir. Özellikle dinî bir konuda nakle/esere/habere/rivayete tutunmak yerine aklın verdiği hükme tabi olmak, doğruya isabet edilmiş olsa bile nakle karşı güvensiz bir tutum sergilediği için yanlış bulunmuştur. İslam düşüncesi, bu yapısal farklılaşmalardan kaynaklanan problemlerinin getirdiği yük ile modern dönemin yeni sorunları ile karşı karşıya kalmıştır.

2. Araştırmanın Meşrûiyetine Dair İki Radikal Söylem

Karşıtların dayanışması olarak tanımlanan asimetrik ilişki biçimin bizdeki ilginç örneklerinden biri, oryantalist-selefi çevreler sergilemektedir. Bu ikisi hiç kuşkusuz farklı nedenlerle İslamî ilimlerin doğuşu ve gelişmesi konusunda aynı kanaati paylaşırlar. İslam düşünce ve ilim geleneği yerli ve millî (millî kavramını ümmete ait olmak anlamında kullanıyorum.) değildir. Kökü dışarda ve İslam'a yabancı yapılardır. Özellikle ilk Oryantalist kuşak, İslam düşüncesinin özgünlüğü problemini sürekli gündemde tutarak düşünme ve bilgi üretme yeteneğini Batı'ya ait bir özellik olarak görmüşlerdir. Selefi çevreler ise, ilim kavramını dar ve daha özel bir anlamda almışlar ve onu nakil olarak tasavvur etmişlerdir. Bu temel varsayımlarına bağlı olarak da tüm ilgilerini nakil-menkûl-nâkil kavramları üzerinde yoğunlaştırmışlardır. İslamî ilimlerden kelim, fıkıh, felsefe ve tasavvufu İslam düşmanı çevrelerin Arap-İslam karşıtı duruşlarının birer ürünü olarak görmüşler ve hadis-rivâyet ilmini yüceltmışlerdir.

Ehl-i Hadis paradigması ve Selefilik, Müslümanların kıyamete kadar nassların zâhirî anlam ve gösterenleri ile idare etmeleri gerektiği, nassların ve

² Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik-İslâmî Köktencilüğün Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 229 vd.; M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları- Ashabu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: Otto Yayıncılık, 2020), 15 vd.

seleften aktarılan birikimin dünyayı yönetmek ve cenneti elde etmek için fazlasıyla yeterli olduğu kanaatini ve düşüncesini taşımaktadır. Müslümanların tarih boyunca ürettiği bilim, sanat, edebiyat, kültür, mimarî vs. adına ne varsa her türlü birikimi sapkınlık olarak gören bu kültür-karşıtı hareket dinde saflığı korumak adına bir tür *Müslüman nihilizmini* temsil etmektedir.³

Oysa İslamî ilimler Müslüman toplumunun tarihsel ve toplumsal gelişiminin ve ihtiyaçlarının ürünü olarak doğmuş ve gelişmiştir. Bu makalenin yazarının uzmanlık alanı Kelam olduğu için bu alandan örnekler vermek daha uygun olacaktır. Kelam ilmi literatürde şu şekilde tanımlanır: “Kelam, İslam inancının temel esaslarını aklî ve naklî delillere dayanarak ortaya koyan, bunlara yönelik itirazları ve şüpheleri izâle ederek imanı sağlam temellere dayandırmayı hedef edinen bir ilimdir.” Kelam ilminin tanımına, ilmin konusu ve amaçları doğrultusunda yaklaşan kelimciler, konusunun yüceliği ve amaçlarının asaleti nedeniyle onu ilimlerin en üstünü (eşrefu'l-ulûm) olarak nitelemişlerdir.⁴ Konularının genişliği ve diğer dinî ilimlerle olan ilişkisini göz önünde bulunduran Gazzâlî gibi kelimciler de onu küllî-kapsayıcı bir ilim olarak görmüşlerdir. Kelam ilminin doğmasına yol açan ilk olaylara bakıldığında, bunların Müslüman topluma ait içsel ve yerli olaylar oldukları açıklıkla görülür. İslam toplumunda ortaya çıkan ilk tartışmalar,

- İmâmet-hilâfet tartışmaları
- Büyük günah işleyen Müslümanın durumu (mürtekib-i kebîre)
- İrâde, kader ve cebr problemleridir.

Peygamber sonrası patlak veren bu üç problem, genetik olarak politik ve toplumsaldır. İslam toplumunun yöneticisinin kim olacağı ve nasıl seçileceği Müslümanlara dışarıdan zorla dahil edilmiş arızî bir sorun değil, her yönüyle ve sonuna kadar içsel ve özsel bir sorundu. İmâmet-hilâfet tartışmalarının kalıcı ve sürdürülebilir barışçıl bir çözüme bir türlü kavuşturulamamasının kanlı iç savaşlara yol açmış olması tarihsel bir gerçektir. Üçüncü halife Hz. Osman'ın isyancı Müslümanlar tarafından evinde katledilmesi, binlerce Müslümanın hayatını kaybettiği Cemel, Sıffin, Nehrevân savaşları, Hz. Ali'nin yine bir Müslüman tarafından öldürülmesi büyük günah tartışmalarını alevlendirdi. Savaşan tarafların Kur'an'ın inişine tanık olan, peygamber ile birlikte mücadele eden ilk nesil Müslümanlar olması, tartışmaların politik olmaktan çıkarılarak teolojik bir zemine taşınması sonucunu doğurdu. Muaviye'nin saltanatı adım adım inşa etme politikası ve bu süreçte olup bitenleri ilahî takdir olarak sunması insan özgürlüğü, kader ve cebr tartışmalarını gündeme taşıdı.⁵

³ İşcan, *Seleflilik*, 9.

⁴ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Nihâyetu'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*, thk. Saîd Abdullatif Fûde (Beyrut: Dâru'z-zehâin, 2015), 97-100.

⁵ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 10 vd.

Kelam ilmini kafa karıştıran ve sonu gelmez cedellerle imanı bulandıran bir ilim olarak sunan çevreler, büyük ihtimalle Müslüman toplumunun bu ilk krizlerini ve dönemde beliren tartışmaların nasıl da pratik hayatın ta kendisi olduğu gerçeğini görmezden gelmektedirler. Bunlar ayrıca bu ilk tartışmaların sonradan büründüğü soyut ve spekülâtif içeriğine takılarak başlangıç aşamalarını unutmaktadırlar. Sahabe döneminde kelam tartışmalarının yapılmamış olmasını, kelam ilminin bidat olduğuna bir delil olarak sunanların şu soruları cevaplaması gerekir:

- Peygamber hayatta iken yönetim tartışmasının yapılması beklenen bir durum mudur?
- Siyasî nedenlerle Müslümanların birbirleri ile savaşması ve tekfîr suçlamaları Peygamber sonrası dönemin bir krizidir. Tekfîr, Müslüman toplumuna dışarıdan zorla sokulmuş bir problem midir?
- Yaptıklarını meşrulaştırmak ve tam bir itaat ve rıza oluşturmak amacıyla kader/cebr kavramını kullanan yöneticilerin söylemlerini atlayarak, kaderin istismar edilmesine itiraz eden ilk kelamcıları bozguncu kişiler olarak göstermek, kader konusunun dış referanslara bağlama stratejisinin bir sonucu değil midir?
- Son olarak ilk Müslüman toplumunda ortaya çıkan tüm sorun ve krizleri, dış mihraklara bağlamak, kurtarmak istenilen sahabeyi küçük düşürmek ve onları edilgen kişiler olarak sunmak anlamına gelmez mi?

Müslüman toplumunun tarihsel ve rasyonel gelişiminin bir tanığı olan kelam ilmi, teorik ve pratik zorunluluklardan doğmuştur. İslam inancının tespit edilmesi, diğer inanç mensuplarına karşı savunulması, inancın akli ve nesnel bir düzlemde ele alınması bu ilmi karakterize etmiştir. İslam toplumunun ideolojisi ve dünya görüşünün temsil edilmesi görevini gören kelam ilmi, bu yönüyle yöneticiler tarafından da desteklenmiştir. Zamanla diğer ilimlerle ve bilgi türleri ile iletişime geçmiş, soyut ve karmaşık bir içeriğe bürünmüştür. Toplumsal gerçeklik ve Müslüman birey ile olan ilişkisi zayıflayan kelam, diğer bilme türleri karşısında gerilemiştir. Felsefe, sufilik ve selefîlik paradigmaları kelam hakkında eleştirilerin de ötesine geçen düşünceler ileri sürerek ve hatta aralarında dayanışarak bu ilmin baskı altında tutulmasını ve itibarsızlaştırılmasını sağlamışlardır.

İslamî ilimler arasındaki paradigma savaşları ayrıca ele alınmayı gerektiren yapısal bir problemdir. Ancak bu noktada şu kadarını söylemek zorunludur: İslamî ilimler, dinî hakikati arama, anlatma ve açıklama işlevinin yanında dindarlığı temsil etme görevini de üstlenmişler ve tam da bu nedenle aralarında ilmî tartışma sınırlarının ötesine taşan bir iktidar mücadelesi çıkmıştır. Modern dünyada baskı altında tutulan Müslüman kimlik, İslamî ilimlere aynı mesafede sahiplenici ve koruyucu bir tutumla yaklaşıyordu. Ancak İslam'ın politik ve toplumsal olarak güçlenmesi ile birlikte tarihte kalan rekabetler ve paradigma savaşları kaldığı yerden devam etmeye başladı. İslam'ın hakikatini sahiplenme ve

temsil mücadelesi veren kesimler, dünya ve ahiret sorunlarının çözümü ile ilgili olarak İslamî ilimlerden büyük beklentiler içindedirler. Beklentiler, zaman zaman olması gereken sınır aşmakta, ilim adamına ve eserine karşı gösterilmesi gereken asgarî saygıyı yok etmekte ve iyi niyetli bir zorbalığa dönüşmektedir. Bu durum ilahiyatçının yükünü ve taşıdığı riskleri arttırmaktadır. Diğer bilim dallarında pek görülmeyen müdahale, hedef gösterilme, ilzam edilme, sözünü tashih etmek zorunda kalma türünden arkaik kalması gereken tutumlar gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir. İslamî ilimler alanındaki çalışmaların toplum tarafından yakından takip ediliyor olmasını, hakikat ve kimlik arayışının masum bir dışavurumu olarak görmek biraz naif düşmektedir. Daha derinlerde yer alan kadim paradigma rekabetleri, yeni hassasiyetler eşliğinde yeniden üretilmekte ve modern bakışın çözmekte aciz kalacağı bölünmelere yol açmaktadır.

Bu nedenle İslamî ilimler arasındaki ilişkileri incelerken eski ve yeni etkenleri birlikte ele almak gerekir. Kırılmaları, devam eden zihniyetleri, kılık değiştiren söylemleri analiz edecek kapsamlı sosyal bilim okumaları yapılmalıdır.

Okuma ya da analiz eylemlerini fiilen gerçekleştiren aktör/fâilin kişisel özellikleri, hassasiyetleri ve aidiyetinden kaynaklanan seçiciliğinin, araştırmanın bilimselliği konusunda sorunlar doğurduğu görüşü yaygın bir kanaattir. Araştırma ve yayınlar üzerinde yapılan tartışmalarda, yazarın niyeti ve tarihselliği bağlamında dile getirilen öznel etkenler arasında sayılmaktadır. Araştırmacının, nesnesi ile arasına mesafe koymayı başaramaması, verileri toplarken ya da onları yorumlarken taraftar ya da karşıt bir konumda takılması ciddi bir sorundur. Yapısal açıdan bakıldığında, sosyal bilimlerin öznel yorum ve yargıya açık olması, nesnellığı tutturamaması, siyasî ve toplumsal manipülasyonlara açık olması gibi gerekçelerle 'farklı bir kültür' olarak bilimin varoşlarına itilmeye çalışılması, Batı'da da hala devam eden metodolojik bir tartışmadır. Müslümanlar bu sorunu, Batılı sömürgeciler 'bilim ya da sanat çalışması' adı altında kimlikleri, coğrafyaları, değerleri ve mekânları aşağılanırken derinden yaşadılar. Sömürge döneminde bilimin ideoloji uğruna araçsallaştırılmasının yığınla örneği verilmiştir.

Bilimin ideoloji ve kültürel tahakküm için araçsallaştırılması sorunu bir yönüyle ciddiye alınması gereken bir konudur. Bilimde nesnellik-öznellik tartışmaları, akademik çalışmalara ilgi duyanların vakıf olması gereken bir durumdur. Ancak bu söylemlerin, bir bütün olarak modern bilimsel ve entelektüel düşüncelerin tamamını reddetmek amacıyla kullanılması yanlıştır. Zaten içe kapanmak için mazeret arayan, derinlikten korkan, konuları hızlı ve keskin biçimde sonuca bağlama eğilimi içinde olanların 'bilimin özünde bir ideoloji olduğu' düşüncesine yakından ilgi duydukları bilinmektedir. Modern bilim paradigmasına radikal eleştiriler yönelten bilim felsefecilerinin Batı dışı ülkelerdeki entelektüeller arasında daha çok ilgi görmesinin nedenlerinden birisi, sözünü ettiğim bu yarı ilmi tam ideolojik duruşlara bir haklılık sunma çabası olabilir.

3. Sömürgecinin Bilimi ve Mağdurun Politikası

Edward Said zamanından önce yazılmış muhteşem eserinde oryantalizmi çok erken dönemde sorunsallaştıran bir entelektüeldir. Said, Batı'nın bilgiyi özellikle sosyal bilimleri kullanarak Doğu'yu nasıl yeniden inşa ettiğini, tanımladığını ve belirlediğini anlatır. Ona göre oryantalizm, sömürgeciliğin keşif koludur.⁶ Bilimin ve kültürün araçsallaştırılmasının mağduru ve nesnesi olarak derin krizler ve travmalar yaşayan Müslüman dünyada iki tür tepkinin ortaya çıktığı görülmektedir. İlk olarak, Batı'ya karşı verilen siyasî mücadelenin bir uzanımı ve entelektüel alanda ayrılmaz bir parçası olarak beliren radikal reddiyeci tepki gelmektedir. Bu tepki İslam dünyasının siyasî ve sosyal alanda verdiği topyekûn varoluş mücadelesinin zorunlu bir parçası olarak görülmüştür doğal olarak. Batı'dan gelen her ne varsa toptan reddetme ve düşmanlık besleme tutumunun kökenleri, sömürgeci ile karşılaşmanın ve onun ahlâksız yüzünü tüm çıplaklığı ile görmenin uyandırdığı bir öfke, tiksinti ve nefsi müdafaa ihtiyacında yatmaktadır. Sömürge-sonrası (bu kavramın gerçekte karşılığının ne olduğu konusunda ciddi kuşkuvarım olduğunu belirtmeliyim! Zira sömürgeciliğin geride kaldığı gibi bir mesaj vermektedir!) dönemde İslam dünyasında ortaya çıkan düşünsel ve entelektüel hareketlilik içinde hatırı sayılır biçimde bu radikal reddiyeci tepkinin etkileri bulunmaktadır. Yüzeysel muhafazakâr anlayışın yanında, düşünmenin kendisine karşı olan selevi eğilimli hareketler bu çerçevede düşünülebilir.

Batı bilimine karşı İslam dünyasındaki ikinci refleks ise radikal kabullenici tepkidir. Daha çok yönetici ve elit kesim arasında görülen bu tepki, Batı'nın gücü karşısında içine düşülen acizlik ve yenilgiyi İslam dünyasının içsel yapısal sorunlarında ve hastalıklarında aramaktadır. Buna karşılık Batı, dünyada daha önceki tüm medeniyet ve kültürleri içselleştirmiş, Aydınlanmanın ışığında yeniden yoğurmuş ve modern medeniyeti kurmuştur. Yapılması gereken şey, İslam dünyasının geçmiş birikimi ya da mirasını ihya ya da tecdit etmeye çalışmak yerine, Batı'ya her alanda uyum göstermektir. Aslında Batı'dan gelen rüzgâr sadece ona ait değil insanlığın evrensel bir mirasıdır. Batıcı elitlerin kendi toplumlarına uygulamaya çalıştıkları eğitim, yargı, kültür, sanat vs. politikalarının arkasında bu derin kabulleniş ve kendini yadsıma duygusu yatmaktaydı. Radikal reddiyecilerin duruşu net ve açık olduğu için ikincilerin ürünleri üzerinde durmak daha anlamlı olacaktır.

4. Bir Açıklama Modeli ve Referans Olarak Modernite

Modernizm genellikle söylendiği gibi öncelikle bir paradigmadır. Kendisi Kilise'nin karanlık ve baskıcı otoritesine karşı özgürlüğü, bilimi ve aklı

⁶ Bk. W. Edward Said, *Şarkiyatçılık-Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 2017).

savunmuştur. Dinin Kilise sınırlarına çekilmesinin ardından teolojinin egemenliğinden kurtulan bilimler, özgürlüğüne kavuşan genç insanlar gibi hızlı, cesur, saldırgan, rövanşist duygularla kendi egemenliklerini güçlendirmek için çalıştılar. Özellikle doğa bilimlerinde yapılan çalışmalar sayesinde dünyanın büyüğü bozuldu, teolojik sınırlar bir bir çözüldü. Bu kez din ve teoloji araştırma nesnesi haline geldi. Din sosyolojisi, din psikolojisi, dinler tarihi, mitoloji vb. gibi yeni bilimler, dinsel fenomenlerin seküler/dünyevî açıklamasını yapmaya başladılar.

İslam dünyasında din-bilim ilişkileri Batı'daki gibi bir seyir izlemedi. Dini temsil eden bir özel sınıfın bulunmayışı, dinî düşünce ve hayatın kontrol edilmesini zorlaştırdı. Ayrıca tarihin her döneminde İslam'ın sivil-muhالیf bir yüzü ve yorumu bulunagelmıştır. İslam'ın topyekûn kontrolünün modern ve yeni bir olgu olduğu söylenebilir. Bizim sorunumuz daha çok gelenek ve iktidar karşısında dinî düşüncenin özgürlüğünün sınırlandırılmasıdır. Bir de 'şimdi' tanımlanan bir gelenek adına güncel dinî düşüncenin sınırlandırılmasıdır. Müslümanların sorunu, Kilise benzeri bir dinsel kurumun ağır varlığı ve hakikat terörü estirmesi değil, baskıcı toplumsal yapı ve aşkınlaştırılan gelenek algısıdır. Bitmek bilmeyen istikrar arayışı ve düzen ihtiyacı diğer tüm kurumları etkilediği gibi dinî kurumsallaşmayı ve dinî düşünceyi de derinden etkilemiştir.

Moderniteye tarihsel ve tanrısal anlamlar yükleyen Batıcı Müslüman elit, radikal modernist anlayışın içselleştirilmesinde taşıyıcı, temsilci ve uygulayıcı etkin bir aktör oldu. Batılı değerlerin içselleştirilmesi çabaları bilim ve düşünce alanına da taşındı. Batılı tarzda yapılan üniversiteler hızlı ve yoğun biçimde pozitivist bilim anlayışını topluma yaymaya çalıştı. Moderniteden ilk etkilenen kurumlar olan ordu, mülkiye, tıbbiye modern Batıcı kültürü temsil eden ve taşıyan figürler haline geldi.

İslam ilahiyatı alanında modernist etkilerin ilk ve çarpıcı örneği *bilimsel tefsir* çalışmalarıdır. Kur'an'ın tefsir edilmesinde modern Batı'da gerçekleşen bilimsel keşiflerin temelleri aranmaya başladı. Evrenin ve doğanın işleyişi hakkındaki bazı ayetler, peygamber kıssaları ve tarihsel olaylardan söz eden ayetler, modern veriler esas alınarak açıklanmaya çalışıldı. Benzer çalışmalar hadis olarak aktarılan bazı rivayetler hakkında da yapıldı. Diğer önemli bir alan da fıkıhtır. Bilindiği fıkıh dinin gündelik hayata dokunan, onun la içli dışlı ilerleyen pratik hayata en açık disiplindir. Kur'an'da ve hadislerde yer alan bazı cezaî hüküm ve önerilerin (el kesme, şahitlik, kadın dövme, recm, mirasın dağıtılması, hicâb/tesettür, fâiz vb.) yeniden gözden geçirilmesi girişimleri oryaya çıktı. Modernite bir yaşam tarzı olarak ağırlığını iyiden iyiye hissettirdikçe fıkıh üzerindeki bu baskı ve gerilimin de arttığı söylenebilir. İçe dönük olarak metodoloji tartışmaları yoğunlaşmış ve ictihad, maslahat, örf, zamanın ve şartların değişmesi (ezmânın tagayyürü) gibi geleneksel bazı kavram ve ilkeler tecdit ve yenilenme hedefleri doğrultusunda tikel problemlere uygulanmaya çalışılmıştır. Artık dünyayı tanımlayan ve hükmeden modern Batı'dır ve onun paradigmasının egemenliği ve baskısı altında fıkıh

alanında yapılmaya çalışılan yeniliklerin, genel Müslüman toplum gözünde meşruiyeti sorgulanmıştır.

Bu süreçte göze çarpan diğer bir proje ise bilginin İslamîleştirilmesi çalışmalarıdır. Modern bilgi anlayışının temel parametreleri olan varlık, değer, insan, toplum tasavvurları hakkında İslam'ın dünya görüşünün içerdiği ilke ve değerler üzerinden alternatif bilgi sistemi inşa edilmeye çalışıldı.⁷ Buna Müslüman dünyadan farklı tepkiler geldi. Bazı çevreler heyecanla bu projeye teorik destekler verirken bazı çevreler de bu yaklaşımın bir tür uyarılma ve apoloji olduğunu ileri sürdü.⁸

Ancak İslam modernizmini Batı kompleksinin İslam düşüncesi alanındaki bir yansıması, bir eziklik, özür dileme ve kendine yabancılaşma olarak okumak, onu basite indirgemek ve hafife almak olur. Zira İslam modernizminin kökenleri incelendiğinde, sömürge döneminden öncesine uzanan ve Müslümanların güçlü olduğu bir dünya tasarımına göndermeler içerdiği görülür. İslam modernizminin, zamanın ve mekânın zorlamaları ve yeni gerekleri karşısında Müslümanların kendileri tarafından üretilen yerli ve millî boyutlarını görmezden gelmek, 'modernizm' kelimesine takılarak onu bidat (!) ve sapkınlık olarak görmek, tecdit arzumuzun inkâr edilmesine denk düşer. İslam modernizmini savunan ve bu konuda sadece metodolojik düzeyde kalmayıp Müslümanların güncel problemlerinin çözümü için samimiyetle çalışan düşünürlerin başlattığı değişim projelerini dikkate almak gerekir. Bu çalışmaların sonuçları ve ileri sürülen görüşleri tartışmaya açıktır ve tartışılmalıdır.⁹ Ancak Müslüman kimliğinin korunması için çok önemli fırsatlar içeren bu projeyi kökten reddetmek, İslam düşüncesinin kötürümleşmesine ve arkaikleşmesine yol açabilir.

Kelam, İslam inancının temel ilke ve konularını inceleyen ve teolojik sâbitelerinin tespit ve savunusunu görev edinmiş bir disiplindir. Tarih boyunca da Müslüman toplumların toplumsal ve entelektüel gelişimine yakından tanıklık etmiştir. Modernizm sürecinde kelam ilminde yapılan tartışmalar daha çok İslam toplumunun ideolojik yenilenme ve kimlik arayışı ihtiyaçları ışığında okunabilir. Pozitivist ve materyalist saldırılara karşı inancı savunma, İslam'ın geri kalma nedeni olarak sunulmasına karşı cevap verme, Hz. Muhammed'in kişiliğine ve nübüvvetine yönelik suçlamalara karşı koyma, kadercilik vb. konularda yapılan çalışmalar Yeni İlm-i Kelâm hareketinin doğmasına yol açtı.¹⁰ Kelam alanında yapılan tartışmalar, İslam toplumunun ideolojisini, değerlerini ve kimliğini

⁷ Bk. İsmail Raci Faruki, *Bilginin İslamîleştirilmesi- Genel Çalışma Planı ve İlkeler*, çev. Fehmi Kuru (İstanbul: Risale yayınları, 2017); Alparslan Açıkgenç, *Kavram ve Süreç Olarak Bilginin İslamîleştirilmesi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1998).

⁸ Lüey Safi, "İslamî Bir Metodoloji Arayışı: Bilginin İslamîleştirilmesi Tasarısı", çev. Akif Demirci, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (1993), 31 vd.

⁹ Bk. Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık- Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*, çev. Alparslan. Açıkgenç-M. Hayri Kırbaoğlu (Ankara: Ankara Okulu yayınları, 2010).

¹⁰ Mehmet Evkuran, *Kelam Tarihi ve Ekolleri* (Ankara: Bilay Yayınları, 2019), 303 vd.

korumayı amaçlayan bir bakış açısı ile yapıldı. Dışarıya karşı kimliği ve inancı savunan kelimeler, içeriye yönelik olarak da bir özeleştirici yapmakta ve bir yeniden yapılanmanın şartlarını oluşturmaya çalışmaktaydılar.

Zamanın ruhu kelamın yüzüne yansır. Dönemin ve karşıtların özellikleri, kelimelerin gündemlerinin ve söylemlerinin oluşmasında belirleyici olmuştur. Kelam söylemlerindeki değişimi bir de bu açıdan ele almak gerekir. Bir zamanlar sofistlerin evrenin ve nesnelere gerçekliğini ve onlara dair bilginin imkânını reddeden şüpheli anlayışlar karşısında kelimeler, “*eşyanın hakikati sabittir.*” ve “*varlık hakkında doğru bilgi elde etmek mümkündür.*” söylemleri ile durmuşlardı. Bundan bir varlık ve bilgi teorisi geliştirmişlerdi. İlk modernist dalga karşısında metafizik tüm ima ve iddiaları reddeden maddeci-materyalist söylemler karşısında, yaratıcıyı ve metafizik âlemi savunan düşünceler üzerinde durmuşlardır. Bu süreçte idealist filozoflara yaklaşımlarının nedeni materyalizme karşı koyma ihtiyacı olmuştur.

5. Postmodern Teoloji, Çoğulculuk ve Hakikat-Sonrası Söylemler

Modernist söylemler ile yüzleşme tam olarak sağlanamamış ve bunun sonuçları yeterince tartışılmamış iken dünyanın kültürel olarak yeni bir döneme girdiği ilan edildi: Postmodernizm. Modern sonrası anlamına gelen bu terim, modernite eleştirileri ile dolu söylemlerin yükseldiği bir sürece gönderme yapmaktadır. Modernitenin temel ilkelerine karşı çıkan postmodernizm, aslında kendini ‘...izm’ olarak değil de postmodern durum olarak tanımlamayı tercih eder. Avrupa merkezilik reddedilir. Batı’nın dışında da özgün ve değerli dünyalar bulunduğu, uygarlığın ve düşüncenin Batı’ya indirgenmesinin bir hakikat tekelciliği olduğu eleştirisi postmodern söylemin ayırt edici özelliğidir. Hakikat tek değildir; birden fazla hakikat tanımlanabilir. Kültürler ve inançlar, karşılaştırılmaz özgün yapılarıdır. Bu nedenle aralarında hiyerarşik bir sıralama yapılamaz, birisinin diğerlerinden üstün ve değerli olduğu iddia edilemez.

Modern bilime sert eleştiriler yönelten postmodern düşünürler, evrensellik, yanılmazlık ve nesnellik gibi kavramların arkasına sığınan bilimin, dinin ve Tanrı’nın yerini almaya çalıştığını ve seküler bir kutsallık örüntüsü oluşturduğunu söylerler. Batı dışındaki uygarlıkların ve kültürlerin inançlarını, efsanelerini ve mitolojilerini akıl ve bilim dışı batıl inançlar olarak nitelemenin Avrupa merkezci modernist kendini beğenmişliğin bir dışavurumu olduğunu, oysa varlığı görmenin ve bilmenin başka yolları da olabileceğini ve onlara saygı duyulması gerektiğini savunurlar.

Batı’da modern-postmodern ilişkisi hala tartışılmaktadır. Kimi eleştirel ve muhalif çevreler postmodern söylemlere kuşku ile yaklaşmakta ve postmodernizmin ‘dikkat dağıtmaktan başka bir şey yapmadığını’, var olan adaletsizlik ve çarpıklıkları belirsizleştirdiğini, Avrupa merkezci tasavvurun halâ

korunduğunu, bu yönüyle 'postmodern durum' olarak adlandırılan sürecin modernizmin yeni/lenmiş bir evresi olduğunu söylemektedirler. Nitekim siyasal ve ekonomik alanda yaşananlar, dünyanın postmodern iyimserlik ve hoşgörüden oldukça uzak bir durumda olduğunu göstermektedir.

Postmodern söylemin sosyal bilimlere yansımaları, daha çok kimlik ve hakikat konularına yönelik çalışmaların yoğunlaşması olarak kendini göstermiştir. Yerelliğin ve yerele ait olanın önemsenmesi, farklı ve özgün olanın benimsenmesi, büyük anlatıların sorgulanması, evrenselliğin ve nesnelliliğin sorgulanması öne çıkan tutumlardır. Hakikatin nesnel varoluşundan çok onun yerel ve özgün formlarının araştırılması, bunun bir uygulaması olarak da hakikat oyunlarının çözümlenmesi ve söylem analizleri postmodern sosyal bilim metodolojisinin çalışma tarzı haline geldi. Bizzat hakikatin araştırılmasının terk edilerek hakikat iddialarının çözümlenmesi dil, söylem ve metin analizi yöntemlerini ve mitoloji araştırmalarını öne çıkardı. Postmodernizm Batı merkezli hakikat algısını sorgulamaya açtı. Ancak diğer yandan Batı karşısında varlık iddiasında bulunan diğer kültürlerin, kendi hakikatleri hakkındaki düşünceleri üzerinde sarsıcı bir etki yaptığı da söylenmelidir.

İslamî ilimler bu son sürecin etkileri ile yüzleşme aşamasındadır. Akademik çalışmalarda dinî söylemlerin analizi ve birbirleri ile karşılaştırılması, kimlik çözümlenmeleri, söylem ve metin yapı-çözümlerinde belirgin bir artış yaşanmaktadır. İslam mezheplerinin hakikat ve kimlik anlayışları, temel teolojik konulara (Tanrı, peygamber, âlem, ahiret vs.) dair tasavvurları gibi geleneğe yönelik yapısal ve paradigmatik analizler öne çıkmaktadır.¹¹ Gelenek içinde üretilen klasik metinlerde de bu tür çalışmaların ilk örnekleri ya da benzerleri gösterilebilir. Ancak arada ciddi bir fark oluşmuştur. O da mezhep ve kelam alanındaki çalışmalarda 'fırka-ı nâciye' anlayışının biraz olsun paranteze alınarak daha çoğulcu, esnek, ilmî bir anlayışın hâkim olmaya başlamasıdır.

Postmodern söylemler, ilahiyatçıları teolojinin mahrem konularını yeniden düşünme zorunluluğu ile baş başa bıraktı. Tanrı tasavvurları, dinî çoğulculuk, kötülüğün varlığı ve ilahî irade ile olan ilişkisi, dinî hakikat iddiaları, evrenin ve doğanın yapısı, kutsalın kendini ifşa yolları, kutsal metinlerin tarihselliği-evrenselliği, vahyin doğası ve içeriği, peygamberlik, mitolojinin din ile ilişkisi vb. konular bunların başlıcalarıdır. Kelamcılar postmodern zeminde Hristiyan-Yahudi teolojilerinden gelen klasik itirazlardan çok, yeni ateist-deist iddia ve tezlerle ilgilenmek durumunda kalmışlardır. Doğa bilimleri, antropoloji, fizik, biyoloji, nöroloji, psikoloji gibi alanlardaki yeni verileri söylemlerine dahil eden yeni ateist ve deist anlayışların din ve dindarlık ile ilgili söylemleri, ilahiyatçıları kendilerini güncellenme zorunluluğu ile karşı karşıya getirmiştir. Geleneksel ilahiyat birikimi bu konuda gerekli katkıyı sunmada yetersiz kalmaktadır.

¹¹ Mehmet Evkuran, *Çağdaş Sorunlar ve Kelâm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

Yaşanan bu süreçte bazı çevreler, korumacı reflekslerle, başkaları tarafından tanımlanan bir zeminde söz söylemenin anlamsız ve tehlikeli olduğunu ve bu nedenle İslam karşıtı söylemlerin ciddiye alınmaması gerektiğini dile getirmektedirler. Bu yaklaşım, zaten karşıt söylemlerin kesintisiz ve yoğun etkisi altındaki zihinleri yalnızlaştırmakta, savunmasız ve dayanışmasız bırakmaktadır. Diğer yandan da dinî düşüncenin tümüyle arkaikleşerek hayattan uzaklaşmasına yol açmaktadır. Eldeki imkân ve enerji daha çok geçmişin araştırılmasına, metinlerin ve kişilerin yüceltilmesine, selefliğin üst düzeylerde estetize edilmesine harcanacaktır. Güncel varlık, bilgi ve değer tartışmalarına dahil olmayı reddetmek ya da ertelemek, önemli ve zorunlu olanı terk edip, araçsal olan ile kendini oyalamayı tercih etmek anlamına gelir.

Siyasal ve ekonomik güç, kültürel ve entelektüel dünyaların inşasında göz ardı edilemeyecek derecede önemli unsurlardır. Kültürel ve bilimsel çalışmalar için gerekli olan özgürlük, çoğulculuk ve güven ortamını bunlar sağlar. Ancak rolleri abartıldığında eleştirel ve yaratıcı düşünce alanı daralır. Bunun doğurduğu sonuç, dünyayı tanıma ve kendini ifade etme gücünün kaybedilmesidir. Değer ve kimlikle ilgili sosyal bilimlerde görülen iki belirgin tutum olan gelenekte ya da ötekinde kaybolma bu tıkanmanın tipik iki göstergesidir. İslamî ilimlerin günümüz problemleri ile yüzleşmesi, geleneğine sırtını dönmesini gerektirmez. Bu algı, daha çok yüzeysel gelenekçiler tarafından üretilen ancak içeriklendirilemeyen söylemlere dayanır. Günümüzde İslamî ilimler alanında, modernist-gelenekçi düalitesine düşmeden, hem modern hem de geleneksel olana eleştirel ve analitik bakan bir paradigma geliştirebilir. Tevîl, istidlâl, cedel, tartışma vb. gibi zihinsel faaliyetin temel araçları, İslamî ilimlerin envanterinde kayıtlıdır. Yabancı olmadığı ancak tarihsel şartlar nedeniyle bastırılmış/bastırılmakta olan bu yorum, temellendirme ve tartışma geleneğinin yeniden hatırlanması ve canlandırılması gerekir.

Bir geleneğe sahip olmak, çok değerli bir şeydir. İslam düşünce geleneğinin nasıl oluştuğu hakkında daha kapsayıcı çalışmalara ihtiyaç vardır. Geleneğin içerdiği çoğulculuk ve zenginliğin ortaya konulması, İslamî ilimlerin kökenleri ve gelişimlerine dair gerçekleri gün yüzüne çıkaracak ve geçmişe yönelik bakış açımızı güncellememizi sağlayacaktır. Oysa günümüzde yapılan şey, geleneğin tek boyutlu, korumacı ve indirgemeci savunusudur. Müslüman dünyanın akademide ve sivil entelektüel alanda dinî düşünceye dair derinlikli ve cesur çalışma örnekleri ortaya konulmaktadır. Gelenek hakkında yüceltici ya da kötüleştiren düşüncelerden uzak biçimde geleneğin hakikatini ve habitusunu gösteren incelemeler yapılmaktadır. İslamî ilimler alanında yapılan çalışmalar, gelenek hakkındaki söylemlerdeki temelsiz görüşleri de açığa çıkarmaktadır. Bu süreç devam ettiğinde, İslamî ilimler alanında yetkin ve kalıcı ürünlerin ortaya konulması beklenebilir.

Sonuç

İslam dünyasında entelektüelizmin ve akademik düşüncenin önünde iki önemli ve güçlü engel vardır. Akıl, ilim, araştırma ve sorgulama düşmanlığı ortak paydasında birleşen bu iki paradigma, İslam geleneğinde yapısal olarak yer etmiş iki rakip dindarlık tarzıdır. İlki seleflik ve Ehl-i Hadis geleneğinin güncel versiyonu olan yüzeysel dinî radikalizmdir. İkincisi ise bu yazının ana konusu olmadığı için yeterince ele alınmayan sufî-gnostik, bâtınî-mutlakiyetçi din anlayışıdır.

İlki iman-amel özdeşliği, dinin apaçık oluşu, nasların herkes tarafından anlaşılabilir olduğu tezlerine dayanarak, dinî entelektüelizmi tehlikeli bulur. Diğeri ise kendine özgü varlık ve bilgi anlayışı nedeniyle, kendini bâtın, dine yönelik diğer bilme türlerini ise zâhir olarak görür. Bâtının zâhire üstünlüğü ne ise onun da ilimlere karşı üstünlüğü odur. İlki entelektüel düşüncüyü 'küfür' olduğu için, ikincisi ise 'zâhirî-kabuksal' olduğu için reddeder. Sömürge dönemlerine ait güçlü bir tepki olan modernite düşmanlığının bu kadîm varlık-bilgi anlayışına yeni nedenler sunduğu da söz konusu edilebilir.

İslam dünyasında yaşanan ve gittikçe derinleşen kaos, düşünüş tarzlarımızı ve bilim yapma pratiklerimizi derinden etkilemektedir. Toplumsal alanda öfkeli, yüzeysel ve tepkisel bir dindarlık tarzı hâkim olmaya başladı. Bu anlayış, problemlerin gerçek nedenlerine inmeyi, kendi kimliğinde ve tarihinde yer alan problemleri eleştirel bir gözle incelemeyi, hakikati günümüz şartlarında yeniden düşünmeyi zorlaştırmaktadır. İslamî ilimler alanında çalışanlar, bu çevrelerin tepkileri nedeniyle, modern-postmodern paradigmalara ya da İslam geleneği ile ilgili derinlikli ve kaliteli çalışmalar yapmayı göze alamıyorlar. Dinî fanatizm sanıldığı kadar aksine en büyük zararı içeriye vermektedir. Müslüman toplumu 'gerçek anlamda yeniden dindarlaştırma' düşüncesi, bitmek bilmeyen suçlama, tekfir, ötekileştirme, gerilim, korku, kendini sakınma vs. ile dolu bir hava yaratmakta ve bu ilmî alanı da içine almaktadır.

İlmî ve entelektüel özgürlüğün dinî-muhafazakâr düşünceler öne sürerek kısıtlanmaya çalışılması, önemli konuların gündemden düşmesine neden olmaktadır. Bu durum İslamî ilimlerin, Müslüman toplumun geçmişi/geleneği ile kendini sınırlaması ve güncel ile buluşmayı sürekli ertelemesi sonucunu doğurmaktadır. Gelenek ile oyalanmanın da bir ilmî karşılığı bulunabilir. Ancak İslam dünyasının fantezi ve nostaljiler üretmeye değil gerçeklerle yüzleşmeye ihtiyacı vardır. Tarihsel şartlar, yaşanan krizler, toplumsal travmalar bunun gerekliliğini sürekli hatırlatmaktadır. Bu nedenle akademik-sivil çevrelerin, yöneticilerin, dinî grupların, yeni dindar elitin ve dinî kurumların düşünceye, sanata ve bilime gereken önemi vermesi, bunu Müslüman toplumuna ait olmanın ve taşıdığı sorumluluğun bir gereği olarak görmesi, ilmin ve ilim adamının itibarına samimiyetle inanması ve desteklemesi gerekir. İslamî ilimlerin güçlenmesi, dinî düşünce ve hayatın daha sağlıklı bir duruma kavuşmasına,

---

rasyonel ve etik bireyselleşmelere ve genel anlamda sosyal barışa katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Açıkgenç, Alparslan. *Kavram ve Süreç Olarak Bilginin İslamileştirilmesi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1998.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Evkuran, Mehmet. *Çağdaş Sorunlar ve Kelâm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Evkuran, Mehmet. *Kelam Tarihi ve Ekolleri*. Ankara: Bilay Yayınları, 2019.

Faruki, İsmail Raci. *Bilginin İslamileştirilmesi- Genel Çalışma Planı ve İlkeler*. çev. Fehmi Kuru. İstanbul: Risale Yayınları, 2017.

Farukî, İsmail Raci. "Sosyal Bilimlerin İslamileştirilmesi". çev. Mehmet Paçacı. *İslami Bilimde Metodoloji Sorunu*. haz. Mehmet Paçacı. 11-29. İstanbul: Fecr Yayınları, 1991.

Fazlurrahman. *İslam ve Çağdaşlık- Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*. çev. Alparslan Açıkgenç- M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.

Fazlurrahman. *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik-İslâmî Köktencilüğün Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.

Kırbasoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları- Ashabu'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: Otto Yayıncılık, 2020.

Pain, Thomas. *Akıl Çağı*. çev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Nihâyetu'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Uşûl*. thk. Saîd Abdullatif Fûde. Beyrut: Dâru'z-zehâin, 2015.

Safi, Lüey. "İslamî Bir Metodoloji Arayışı: Bilginin İslamileştirilmesi Tasarısı". çev. Akif Demirci. *İslami Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (1993), 31-57.

Said, W. Edward. *Şarkiyatçılık-Batı'nın Şark Anlayışları*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.